

ЛЕКСИЧНІ ФОРМУЛИ В “АКТОВІЙ КНИЗІ ЖИТОМИРСЬКОГО ГРОДСЬКОГО УРЯДУ 1611 РОКУ”.

RESÜMEE

Im Artikel werden lexikalische Formeln der Jurisprudenzstil Anfangs XVII. Jahrhunderts analysiert. Sie werden mit den Schriftdenkmäler, die in anderen Zeiten und auf anderen Territorien geschrieben worden sind, in Vergleich gestellt. Fremdsprachliche Elementen als Bestandteile dieser Formeln werden erforscht und die Wege ihren Durchdringen sowie ihre Rolle in den Texten der Schriftdenkmäler werden gezeigt.

Певною стандартизованістю відзначаються вже найдавніші зразки української ділової писемності, на що неодноразово вказували дослідники цих пам'яток (наприклад, в працях, присвячених історії розвитку української мови [ГУМ]),__при виданні і дослідженні окремих пам'яток історії мови [АКЖГУ: 17-18, ДМВН: 12, ККПС: 51, 55]. Однак комплексного монографічного дослідження, присвяченого цій проблемі, в українському мовознавстві **не** має. Велися дисертаційні розвідки над формулярами гетьманських універсалів [Герашенко 1996], дотичними були наукові праці, в яких досліджувався історичний лексико-тематичний матеріал [Стецюк 1999]. Мета статті – виявити лексичні формули (кліше) зі сфери судочинства у пам'ятці 1611 року, зробити їх тематичний розподіл, проаналізувати запозичені лексеми у складі кліше. Теоретичне і практичне значення наукової розвідки полягає у поглибленні досліджень проблеми стандартизації ділового стилю як невід'ємної його ознаки. Матеріали, зібрані й проаналізовані у статті, можуть бути використані при укладанні словників ділової фразеології, термінологічних сполук староукраїнської мови.

Існує чимало неопублікованих рукописних матеріалів, які мають цінну джерельну базу як для дослідження нових тенденцій у мовознавстві, так і для підтвердження вже зроблених висновків. У 2002 році у серії “Пам'ятки української мови” надрукована “Актова книга Житомирського гродського уряду

1611 року”. Сталі вирази цієї праці спеціального наукового висвітлення ще не мали. А тому ми ставимо перед собою такі завдання:

I. Виявити і проаналізувати лексичні формули пам’ятки зі сфери судочинства; по можливості простежити їх стилістичне навантаження у тексті; з’ясувати наявність таких лексичних формул в інших актових книгах.

II. Встановити, чи є у складі лексичних формул досліджуваної пам’ятки запозичені лексеми; вказати шляхи їх проникнення.

Зважаючи на тип ділового документа, а саме гродського (замкового) уряду, тобто запис справ кримінальних, більша частина зафіксованої нами лексики належить до юридично-адміністративної (кримінально-правової) сфери. Навіть ті лексеми, які за своїм характером відносяться до загальноживаної лексики, стають у контексті актової мови термінологічними найменуваннями. Тому предметом статті є лексичні сполуки (кліше), які семантично відносяться до галузі юриспруденції. Водночас зауважимо, під поняттям кліше розуміємо дво- і більше компонентні сполуки, які проявляють (виявляють) здатність відворюватися структурно у контекстах писемних пам’яток з однаковим (приблизним) лексичним значенням. Із нижчеописаних 3-, 4-, 5-компонентних структур можна вичленовувати й менші сполуки, які, відносячись до конкретної сфери (наприклад, судочинства), мають характер терміна: *наєха(ти) на кгру(нт) и на сєножати вла(с)ные* (3 зв)¹ – (підкреслений компонент) можемо тлумачити підкреслений компонент як родову назву щодо видової – попереднього словосполучення *наєха(ти) на кгру(нт)*. Такий стилістичний прийом, імовірно, викликаний (вказує на) бажанням писаря (свідка, позивача) уточнити на який саме ґрунт зробили наїзд. Вичленувана менша конструкція *наєха(ти) на кгру(нт)* слугувала в тогочасній актовій мові терміном на позначення одного із видів злочину – *наскік, напад на земельні угіддя. як термінологічне сполучення* Можемо також виділити і *сєножати вла(с)ные* – *сіножати, які належать комусь на підставі права власності* [ССМ I: 181]. На проблемні питання, які виникають при виділенні та дослідженні староукраїнської термінології, звернув увагу Л. Полюга, поряд із цим підкресливши значення таких праць для глибшого вивчення

---

¹ тут і далі у круглих дужках вказується на сторінку оригіналу

семантичних процесів у мові, для дослідження (аналізу) становлення і розвитку терміносистеми української мови [Полюга 2002].

I. Проаналізований матеріал дає змогу виділити такі групи кліше зі сфери судочинства:

Назви злочинних дій, правопорушень²: *наєха(ти) на кгру(нт) и на сєножати вла(с)ныє* (3 зв.), *наєхавши моцно кгва(л)то(мъ) на кгрунтъ и сєножати вла(с)ныє* (3 зв.), *наступова(л) на (з)доро(в)є и на мене самого* (16 зв.), *кгва(л)том пограбили* (5зв.), *кгва(л)товное побранъє* (7), *наєхавши кгва(л)томъ на до(м)* (7 зв.), *ω посягне(н)є кгру(н)товъ* (7), *ω кгва(л)то(в)ное наєха(н)є и на(с)ланє на має(т)но(ст)* (9), *ω забра(н)є кгрунтвъ* (7), *грабє(ж) ры(б) солоны(х) дєсєти бочо(к)* (122 зв.), *кгва(л)то(в)ны(и) грабє(ж)* (123), *ω спале(н)є є(и), и ω злупє(н)є має(т)ности(и)* (9), *ω позабиа(н)є на см(є)рть многи(х) людє(и)* (9), *спале(н)є ωгнємъ* (9 зв.), *позамо(р)дова(н)є ро(з)ны(х) людє(и)* (9зв.), *узя(в)ши злы(и) умы(с)ль* (73), *ω грабєжи починєныє* (7), *ω нєω(д)данє суммы п̃нязє(и)* (12 зв.), *ω пограбє(н)є воловъ* (13), *ω посєчє(н)є воловъ* (13), *ω нєω(т)да(н)є pozyчоное суммы п̃н(я)зє(и)* (13), *ωкру(т)нє зби(л) и зрани(л)* (13 зв.), *поби(т)є и поранє(н)є чєлѣди* (16), *починє(н)є знаковъ* (16), *пострєля(н)є з ручни(ц)* (16), *поруба(н)є ωко(н) и двєрє(и)* (16).

Назви позовів: *позо(в) ω посягне(н)є кгру(н)товъ* (7), *позо(в) ω забра(н)є кгрунтвъ* (7), *позо(в) голо(в)ны(и) трибуна(л)ски(и)* (93 зв.), *позовъ ω выби(т)є з кгру(н)то(в)... и ω побудова(н)є рудни и ω шкоды з ωты(м) стальє* (7), *ω заливо(к) сєножатє(и)...и ω шкоды, за тымъ идучиє* (7), *позовъ зємски(и) киє(в)ски(и)* (12 зв.).

Назви допитів, зізнань: *у(ст)нє и доброво(л)нє со(з)нали* (94 зв.), *при ωчєви(с)томъ со(з)на(н)ю* (94 зв.), *ωчєви(с)то стоечи со(з)на(л)* (94 зв.), *жалобливє свє(т)чи(л) сє и ωповєда(л)* (73), *у(с)нє прошоны(и)* (96 зв.), *за вла(с)ны(м) ро(с)каза(н)є(мъ)* (15 зв.).

Назви одиниць вимірів завданих збитків: *шкоды ωшацова(т)* (17) – як загальне поняття на позначення оцінки завданих збитків; *ры(б) солоны(х) дєсєти бочо(к)* (122 зв.), *личбы лито(в)скоє* (5 зв.), *ко(н) гро(ш)є(и) лито(в)скихъ* (13), *ω*

---

² Оскільки розмір статті обмежений, то наводиться лише частина із зафіксованих прикладів до кожної із виділених груп кліше

позабия(н)є на см(ε)рть многи(х) людє(и) (9). При окремих перерахунках вказується вартість певної речі: *плахо(т) ня(т) чо(р)ныє по два золоты(х) по(л)ски(х)* (14 зв.), або лише кількість вкраденого чи знищеного, без одиниць виміру.

Назви юридичних документів і текстів цих документів: *з ли(с)то(м) увя(з)чи(м)* (122зв.), *головны(и) запи(с)* (4), *а други(и) – прити(с)ковы(и)* (4), *сознаваю симъ моимъ созна(н)ємъ-рєляцыєю* (7), *вне(с)ли на мене протєстацыю* (7зв.), *ли(ст) запи(с) ручны(и)* (133), *ли(ст) вли(в)ковы(и)* (133), *ли(с)то(м) доброво(л)ны(м)* (133), *вли(в)ковы(м) запи(с)о(м)* (133), *ли(ст) запи(с) доброво(л)ны(и)* (3), *запи(с)у прєрєченого* (3), *запи(с) мєнованы(и)* (3), *сознаваю квитомъ* (8).

Назви служб, повинностей: *слу(ж)бу воє(н)ную сами заступовати пови(н)ни* (95 зв.), *па(н)щи(з)ну ω(т)правовати* (74 зв.), *пови(н)ность пє(в)нити* (34 зв.).

Назви підтверджень: *спра(в)нє справлєно(г)[о] пєча(т)ми и (с) по(д)пи(с)ми ру(к)* (131), *с по(д)писо(м) руки и с приложє(н)ємъ пєчати є(г)[о] вла(с)ноє* (133), *подъписо(м) руки своеє* (7).

Назви позивачів, свідків, уповноважених на суді осіб: *людє(й) за(ц)ны(х)* (131), *п̃нове судовыє* (122зв.), *чєляди дво(р)но(и)* (123), *чєляди за(м)ково(и)* (123), *мєщани(н) (с)луцки(и) мною вознымъ све(д)чи(л) и оповєда(л)* (6), *умоцованого с(в)оего* (3), *спо(л)нымъ при(н)ципаломъ* (8 зв.), *нєяки(и) Ташкови(ч)* (14 зв.).

Назви доказів: *слѣдъ вывєла* (74), *знаки свежисє, сты(р)ты сѣньныє, и (с)леды на снегу, следы шоль єсми ...*(4), *у стєна(х) зна(т) с пу(л)гаковъ пострєляно* (16), *ωкна и дєвери порубаныє* (16), *а у комори зна(т) защє(п)ку ω(т)бито* (16), *на ωбо(х) рука(х) знаки синиє, киємъ битъє* (16), *киємъ зна(т) ωкру(т)нє збитого, нижє(и) плє(ч) раны синиє битъє, и на хрыбтє та(к) жє зна(к) биты(и) сини(и), на головє на рогу право(м) рана киємъ зна(т) пробитая кровавая* (16), *починє(н)є знаковъ* (16).

Порівнюючи досліджуваний матеріал із текстами актів Житомирського, Луцького, Крем'янецького урядів, знаходимо поряд із незначними територіальними особливостями багато спільних кліше. Більшість справ “Актової книги Житомирського гродського уряду 1611 року” починаються формулами: “*На врьдє єго к(р)л мл̃(с)ти замку Житоми(р)ского пєредо (м)ною ... постанови(в)ши*

(с) *очевисто ... (13)*” (129 справ із 195), такі самі початки характерні і для Житомирських актових книг інших років [АКЖМУ.: (25), (46 зв.), (34); ДМВН – (13), (46 зв.) та ін.]. Меншу кількість становлять початки: “*Писа(л) и присыла(л) до вря(д)у его к(р)л м(л) (ст) за(м)ку Житоми(р)ского ... (20 зв.)*”, “*Постановивъши се очевисто передо (м)ною ... по(д)старости(м) житоми(р)ски(м)...(37-37 зв.)*”, які властиві також іншим документам [більшість справ – АКЖМУ; Мойсієнко 2002: (100), (101 зв.); Литвинчук 2002: (16 зв.); ДМВН – (27), (42) та ін.]. Текст актів має переважно такі кінцівки: “*...очевистое со(з)нанье до (к)ниг грдски(х) житоми(р)(х) (або за(м)ку Житоми(р)ского) записати каза(л). Што есть записано.*” [Пор. АКЖМУ; Мойсієнко 2002; Литвинчук 2002; ДМВН; ККПС]. Часто зустрічаються лексичні сполуки і всередині зіставлюваних ділових текстів: *побили и до (с)ме(р)ти замо(р)довали* [АКЖМУ: (12)], *чл(в)ко(в) по(з)бивали, помордова(ли)* [Литвинчук 2002: (16 зв.)], *зби(т)е и змо(р)дова(н)е виде(л)* [ДМВН: 21], *во(д)лу(г) закону..., ве(д)лу(г) записо(в)...* [Мойсієнко.: (100 зв.)], *насла(в)ши умыслне ... мо(ц)но кзва(л)то(м)...* [Мойсієнко 2002: (101 зв.)], *члвко(в) ...по(з)бивали и помо(р)довали* [Мойсієнко 2002: (101 зв.)], *на вла(ст)но(м) кгру(н)те* [Литвинчук 2002: (17)], *шкоды немалы(и) подедали* [Мойсієнко: (101 зв.)], *шкоды немалые ... ста(ли)* [Литвинчук 2002: (17)], *на оно(м) кзва(л)те по(и)маны(х)* [Литвинчук 2002: (17)], *о кзва(л)товное наеха(н)е на дво(р)* [Литвинчук 2002: (19)], *де(р)жи(т) ... в небы(т)но(ст)и* [Литвинчук 2002: (20)], *и того добре сведоми* [Мойсієнко 2002: (101); АКЖМУ: (64 зв.), ДМВН: (43)], *вымо(в)ляти ся небы(т)но(ст)ю* [АКЖМУ: (66)], *наехавши мо(ц)но, кзва(л)то(м)* [АКЖМУ: (16 зв.)], *будучи окрутне збиты(и), змо(р)дованы(и) и (з)мучены(и)* [АКЖМУ: (15 зв.)] та ін.

Вищеописаний матеріал дає підстави зробити висновки про розгалужену лексичну систему судочинства у пам’ятці 1611 року. Мовне багатство її свідчить про давню практику ведення актових документів. Порівнявши досліджуваний текст із іншими текстами актових гродських книг, які відрізняються часом (XVI – XVII ст.) і територією написання, і знайшовши багато спільних моментів, можемо стверджувати, що структура актових книг своєю основою сягає одного джерела. Значна кількість складних сполук та їх синонімічні варіанти свідчать про те, що мовний стиль судочинства на той час був досить розвиненим.

II. Складовою лексичних формул часто виступають іншомовні елементи:

Латинізм³: *внє(с)ли протєстацью* (від лат. protestatio “протест” – запозичено з лат. м., пізніше з нім. [ЕСУМ IV: 609]) (7 зв.), *и(м)пєдимє(н)т* (лат. impedimentum “перешкода”) *заходити мєль* (94 зв.), *на тє(р)минє* (з лат. terminus “пограничний знак” [Фасмер IV: 48]) *воево(д)ства бра(с)лавско(г)[о]* (94), *су(м)му* (стч., стп., свн., лат. summa [ССУМ II: 401]) *мєнованую* (4 зв.), *сознаваю* *созна(н)ємь-рєляцыею* (пол. relacja “донесення”, з лат. relatio “повідомлення” [Булика 1972: 279; Фасмер III: 467]) (7), *управа судо(в) голо(в)ны(х) трибуналу* (з лат. triviālis через нім. tribunal [Фасмер IV: 102], з лат. через пол. посередництво [Булика 1972: 325]) *Любє(л)ского* (33), *хотєчи ѿ то(т) фалишь* (пол. fałsz з свн. valsch з лат. falsus [Булика 1972: 333; Фасмер IV: 184]) *и потварь в суде належномь пра(в)нє чинити* (7зв.), *спо(л)нымь при(н)ципаломь* (пол. ргунсураf “зачинщик” з лат. principalis “начальник, господар, глава; головний реєстр в органі” – очевидно через посередництво пол. мови з лат. [ЕСУМ IV: 574-575]) (8 зв.), *со(з)на(н)я своего кви(т)* (можливо через пол. посередництво з свн. quīt, яке походить від фр. ст. quite, яке зводиться до слат. quit(t)us [ЕСУМ II: 417], пол. kwit з лат. quitus [Булика 1972: 146]) (7), *вє(д)лє права и ко(н)ституцые(и)* (пол. konstytucja, з лат. cōstitutio “встановлюю” [Булика 1972: 167], запозичення з лат. мови [ЕСУМ II: 555]) (13).

Германізм: *наєха(ти) на кгру(нт)* (свн. grunt “дно, земля, фундамент” можливо, через старочеське посередництво запозичено з свн. [ЕСУМ I: 606]) (3 зв.), *шкоды* (стч. škoda, стп. szkoda, свн. scado [ССУМ I:559], через п. із ствн. [Фасмер IV: 449]) *ѡшацова(т)* (17), *позамо(р)дова(н)є* (слово споріднене з лат. mordeo, що означає “кусати, обдерти, мучити” і через посередництво пол. мови запозичено з німецької modern “убивати” [ЕСУМ III: 513]) *людє(и)* (9зв.), *єнєрала во(з)но(г)[о]* (73 зв.) (генерала – запозичення з німецької мови, нім. general походить від фр. général, військове значення якого виникло в результаті скорочення атрибутивного сполучення capitain général “загальний (старший) капітан” [ЕСУМ I: 494]), *наєхавши моцно кгва(л)то(мь)* (п. gwałt „насильство”, як і ч. kvaľt “поквапливість, (ст.) насильство”, походить від свн. gewalt

³ Класифікація подається за первинним походженням, посередництво вказується при аналізі.

“наси́льство, сила; влада; ба́гато”, пов’язано з свн. *walten* “панувати” [ЕСУМ I: 485.] *на кгрунтъ* (3 зв.), в *бу(р)де* (можливо, через польське і старочеське посередництво запозичено з свн. мови; свн. *bûhurt* “рицарська гра”, походить від фр. ст. *behort, behorder* “тс.”; менш переконливе виведення польського слова від фр. ст. *bourde* “забава” [ЕСУМ I: 299]) *та(м) же брата моего ... окрутне и нели(с)тисе поранивши* (73).

Полонізми: *хотечи о то(т) фалишь и потварь* (стп. *potwarz* “наклеп” [ССУМ II: 209]) *в суде пра(в)не чинити* (7зв.), *пови(н)ность не(в)нити* (пол. *revniac* “виконувати” – пристосоване до української фонетики і зближене із певний, запозичене з польської мови [ЕСУМ IV: 326]) (34 зв.), *люде(й) за(ц)ны(х)* (стп. *zaspny* “благородний, шляхетний” [ССУМ I: 388]) (131), *во(д)лу(г) выналезку* (стп. *wynalazek* “вимислу” [СУМ XVI – п. п. XVII ст. 5: 224]) *и ошацова(н)я* (стч., стп. *oszacowanie* “оцінка” [ССУМ II: 119]) (96), *в року тєра(з)не(и)ши(м)* (пол. *teraźniejszy* “теперішнього” [SEJP: 568-569]) (73), *на те(н)* (пол. *ten* “цей, той” [SEJP: 568]) *ча(с) будучи(м)* (73). Чимало зворотів, конструкцій із стп. *ведлуг* (пол. *według* [СУМ XVI – п. п. XVII ст. 3: 200; SEJP: 606]...*во(д)лу(г) права Во(л)н)ского* (133), *во(д)лу(г) то(г)[о] со(з)на(н)я свое(г)[о]* (133), *во(д)лугъ запи(с)у прєрєченого* (3), *ве(д)ле права и ко(н)ституцыє(и)* (13), *имєна и назвиська* (пол. *nazwisko* “прізвище” [SEJP: 658]) *ле(и) ве(д)ає(т)*) (5), *пре(з) руки в заса(ж)це* (пол. *zasadzka* “засада” [Булика 1972: 117]) *мужа мое(г)[о]* (74 зв.), *вниве(ч) обє(р)нулъ* (17), *арє(н)дара* (пол. *arendarz*) [Булика 1972: 29] *за(с)тали в небы(т)но(с)ти* (122 зв.).

Дослідники неодноразово підкреслювали розширення різножанрової документації під впливом іншомовних джерел (чеських, польських, латинських). У сучасному українському мовознавстві одним із дискусійних питань є наявність богемізмів у діловій мові XIV – XVII ст., викликана прямими контактами із чехами (зокрема їхніми документами, які могли служити взірцями для українських писарів) чи посередництвом польських взаємин [Гумецька 1981, Андерш 1976, Русанівський 1978, Рогаль 1968]. На заваді об’єктивному розв’язанню цієї проблеми є недостатня кількість писемних пам’яток, а також фіксація богемізмів у польській, чеській та українській мовах зазначеного періоду: *на ро(ч)ка(х)* (ч. *rok* [Андерш 1976: 62]; стч, стп. [ССМ II: 301])

кгро(д)ски(х) прошлы(х) (8 зв.), *наехавши **моцно*** (стч., стп. тоспо “міцно, сильно” [ESJP: 342; Рогаль 1968: 36-37]) *кква(л)то(мъ) на кгрунтъ* (3 зв.), *за(м)ку* (запозичення з польської мови; п. zamek „замок, фортеця; замок” від ч. zamek [ЕСУМ II: 232; Рогаль: 36]) *ω(в)ру(ц)ко(г)[о]* (60зв.), *позовъ* (ч. [Русанівський 1978: 28]) або *припозовъ до прислуха(н)я* (8).

Такий момент значно ускладнює класифікацію запозичень в українському лексиконі, оскільки, як вказувалося вище, взірцями були чеська і польська мови, які разом з українською у минулому мали спільний лексичний фонд, тому на певному етапі розвитку спільні лексеми могли бути успадкованими, а не запозиченими [Житецький 1987: 52-53, Огієнко 1930: 480]. Провівши наукову розвідку з метою виявлення лексичних сполук у пам’ятці, можемо виділити такі проблеми, які потребують досліджень: укласти словник термінологічних сполук (Полюга 2002) , зробити порівняльний аналіз чеських, польських та українських змістоподібних документів.

Все вищеописане дає змогу зробити висновок про розгалужену систему фразеології судочинства в “Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року”, яка вживалася з різною стилістичною метою: служила логічним зв’язком між частинами висловлювання; позначала певні поняття, тобто **була** термінами; **виконувала функцію** уточнення, розширення, звуження певного поняття. Порівняльний аналіз з іншими подібними документами дозволяє застосувати зроблені висновки до ділового стилю юриспруденції XVI – XVII ст. Поряд із цим синонімічні варіації, територіальні відмінності і подібності є підтвердженням розвитку цього стилю ще **до зазначених століть.**] Переважна більшість стандартних формул у своєму складі має лексеми, які належали до спільнослов’янського мовного фонду. Водночас органічне вплетення запозичень у систему староукраїнської мови (субституція, вступ у синтагматичні та парадигматичні зв’язки мови-реципієнта) є свідченням того, що вони прийшли в актову мову набагато раніше і сприймалися , принаймні писарями, як питомі. Не можна однозначно оцінювати роль польської мови як поширювача іншомовних елементів в українській мові. Завдяки посередництву польської мови староукраїнська мова розвивалася у контексті західноєвропейської мовної практики (латинськомовна термінологія), поряд із цим значна кількість питомих

лексем витіснялася безпідставно полонізмами, наприклад, в року *тера(з)не(и)ши(м)*, на *те(н) ча(с)*, замість *нинішнього*, на *той* тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

- АКЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид.: А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.
- АКЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.
- Андерш – Андерш Й. Ф. До питання про чесько-українські мовні зв'язки найдавнішої доби // Слово і труд. – К., 1976. – С. 59-66.
- Булика – Булыка А.М. Давня запозичанні беларусскай мовы. – Мінськ, 1972. – 384 с.
- Геращенко – Геращенко О. М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.06 / Харк. держ. ун-т. – Х., 1996. – 179 л.
- Гумецька – Гумецька Л. Л. З історичної лексикології української мови // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 38-44.
- ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. док. / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.Русанівський та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 316 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука: В 7-ми т. – К., 1982 – 2003. – Т. 1-4.
- Житецький – Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наукова думка, 1987. – 328 с.
- ІУМ – Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с.
- ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Підгот. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич та ін. – К., 1991. – 344 с. (С.51,55.)
- Литвинчук – Литвинчук Л. Актова книга Крем'янецького земського уряду 1568 року // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2002. – № 8. С.9-19.
- Мойсієнко – Мойсієнко В. Актова книга Луцького гродського уряду 1561 року // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2002. – № 8. – С.5-8.

Огієнко – Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х років. – Варшава, 1930. – 520 +192 с.

Полюга – Полюга Л. Спостереження над термінами в писемних пам'ятках української мови XIV – XVII століть // Мовознавчі студії (матеріали конференцій). – Львів. – 2002. – С.129 – 139.

Рогаль – Рогаль М. С. Польська мова як джерело чеських лексичних запозичень в українських літописах кінця XVII – першої половини XVIII ст. // Мовознавство. – 1968. – № 3. – С. 34-40.

Русанівський – Русанівський В. М., Андерш Й. Ф. Лексика чеського походження в староукраїнському перекладі Вісліцького і Краківсько-Вартського статутів // Мовознавство. – 1978. – № 6. – . 23-29.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У двох т. – К.: Наукова думка, 1977-1978.

СУМ XVI – п. п. XVII – Словник української мови XVI – I половини XVII ст. – Львів, 1994-2002. – Вип. 1-9.

Стецюк – Стецюк Б.Р. Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини / Дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Запоріжжя, 1999. – 192 л.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964 – 1987.

SEJP – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957.

Поля кгрунѣту моє(г)[о] вла(с)но(г)[о] оромо(г)[о] и неоромо(г)[о] та(к)же сеножатє(и) ....[ДМВН 1649-50: 30]